

Subject Area
History and Architecture

Year: 2022
Vol: 8
Issue: 96
PP: 1087-1097

Arrival
14 January 2022
Published
24 March 2022
Article ID Number
3936
Article Serial Number
23

Doi Number
<http://dx.doi.org/10.26449/sssj.3936>

How to Cite This Article
Polat, E. (2022). "Antik Roma'da Hamamlarının Mimari Açısından İncelemesi"

International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:8, Issue:96; pp:1087-1097

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Antik Roma'da Hamamlarının Mimari Açısından İncelemesi

An Architectural Investigation Of Bathrooms In Ancient Rome

Erkat POLAT¹

¹ MEB, Esenyurt Sultan Alparslan ilkokulu, İstanbul/Türkiye

ÖZET

Antik Yunan'da görülen hamam yapılarının yanında Roma'da hamamların var olduğu ve oldukça görkemli ve büyük inşa edildikleri bilinmektedir. Hamamlar, kişilerin bedensel temizliklerini giderebildikleri bir yer olma özelliği taşıyan tarihte; Roma döneminde insanların fiziksel olarak bir temizlenmenin yanında sosyal ve zihinsel, duygusal manada bir arınmanın söz konusu olabileceği bir dünya olarak görmüşlerdir. Bu hamamları yönetici vasfında olan imparatorlar yaptırırken halkın ileri gelenleri ekonomik geliri yüksek olan kişilerinde yaptırdığını görülmektedir. Roma hamamlarını meydana getiren mekânsal bölümlerine bakıldığında Apodyterium adı verilen bir nevi soyunma kabini işlevi görürken Frigidarium'da ise hamamın en soğuk bölümü olup soğuk havuza sahiptir. Tepidarium ise terleme ve masajın Sudatorium buhar banyosunun yapıldığı Laconicum Buharlı terleme odası olup Caldrium hamamın en sıcak bölümüdür. Bu bölümde sıcak havuzlar mevcuttur. Destrictarium/Uncitorium, Heliocaminus isimlerini verildiği bölüm ise sıcak yağ ile masajın yapıldığı mekânken Heliocaminus'ta güneş banyosu yapılır. Son olarak Palestra'da ise spor faaliyetleri yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hamam, Roma Hamaları, Apodyterium, Frigidarium, Tepidarium

ABSTRACT

In addition to the bath structures seen in ancient Greece, it is known that there were baths in Rome and they were built quite magnificently and large. While the baths were a place where people could clean their bodies, in history; In the Roman period, people saw it as a world where social, mental and emotional purification could occur, as well as a physical cleansing. It is seen that while these baths were built by the emperors, who were administrators, the notables of the people had the people with high economic income built. Looking at the spatial parts that make up the Roman baths, it functions as a kind of dressing cabin called Apodyterium, while in the Frigidarium, it is the coldest part of the bath and has a cold pool. Tepidarium, on the other hand, is the Laconicum Steamy sweating room where sweating and massage is done, and the Sudatorium steam bath is the Caldrium is the hottest part of the bath. There are hot pools in this section. The Destrictarium/Uncitorium, which he named Heliocaminus, is the place where hot oil massage is done, while sunbathing is done in Heliocaminus. Finally, sports activities are held in Palestra.

Keywords: Baths, Roman Baths, Apodyterium, Frigidarium, Tepidarium

1. GİRİŞ

Temizlik tüm canlılar için bir gereksinim olduğu gibi insanlar içinde büyük önem taşımaktadır. Beden temizliği de insanların vazgeçemeyeceği bir ihtiyacdır. Temizliğe uygarlık tarihi boyunca farklı kavimler ve milletler pek çok anlam yüklemiştir. Dini bir boyutunun bile olması bu gereksinime gösterilen özeni artırmaktadır (Steuernagel, 2020).

Maneviyatta bir arınma psikolojisini beraberinde barındıran insanlar banyo gereksinimi için hamamlar inşa etmiştir. Bu hamamların mimari üsluplarla zenginleştirilerek günümüze taşınmışlardır. Bazıları yıkılmış bazıları ise varlığını korumuştur. Hamam kültürünün doruk noktasına ulaşmasında Roma İmparatorluğunun payı oldukça büyüktür (Tekocak, 2008).

Kelime boyutuna bakıldığında hamamlar; Suyun ısıtılarak insanları temizlenme ve yıkanma ihtiyaçlarının giderildiği yerlere denilmiştir. Dilimize Arapçadan gelen bu kelimenin kökeni "ısıtmak ve sıcak olmak" manaları taşımaktadır. Kelimenin sözcük anlamı "ısıtan yer" manası taşımaktadır. İnsanların sıcak sudan yararlanmaları durumu çok eskiye dayanmaktadır.

Sıcak suyun bulunduğu mekânların üst kısmı açık olursa "ılıca" olarak ifade edilirken üstü kapalı olanlara ise "kaplıca" ifadesi kullanılmıştır. Bazen bu mekânlara hamam da denilmekte ancak hamam ifadesinin kullanımı için suyun sun'i bir yolla ısıtılmış olması gerekmektedir. Kaplıcalarda yıkanılan yerin ortasında bir sıcak su havuzu bulunmaktadır. Bu yapıda hamamlardan ayırt etmemizi kolaylaştırır. Birçok medeniyette hamam geleneği vardır. Ancak Roma'da anıtsal bir niteliğe sahiptir (Ertuğrul, 2009).

Grekten "Balanea" ve Yerli terleme merkezleri gibi farklı merkezlerden gelişerek gelen bu yapılara hypokaustum gibi merkezlerinde eklenmesiyle beraber Thermae adı ile anılmaya başlanmıştır (Mert, 2009). Hamamların sosyal yaşam üzerindeki yerinin yanında siyasal hayatta dahi bir etkisi olmuş Romalılar yerleştikleri yerleri Romalılaştırma adına hamamlar inşa ettirmişlerdir. Hamamların MS.400'ler de daha da etkinleşmesi ve

yaygınlaşmasıyla beraber sayıları da çoğalmıştır. MÖ. 2. Yüzyılın yarılarında yıkanma faaliyeti törensel bir anlam kazanmıştır (Jarcovic, 2012).

Roma Hamamları Yunan hamamlarını temel alarak gelişerek günümüze yansımıştır. İmparatorluk döneminin ardından hamamlar halka açık hale gelmiştir. Roma için önemli bir mimar olan Sergius Orata ilk kez sıcak havayla merkezi ısıtmayı ortaya çıkararak Roma'da hamamların gitgide yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Alttan ısıtmalı hamamların iç dizaynı, mimarisi sanat tarihi bakımından önemli ve değerli bir yere sahiptir. Hamamların gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla zengin ve varlıklı insanlar kendi evlerine ait bireysel hamamlar yaptırmışlardır. Hamamların gelişimi ve gidişatı onları yalnızca para ile yıkanılan bir yer olmakta çok daha öteye sosyal bir merkez olmaya yöneltmiştir.

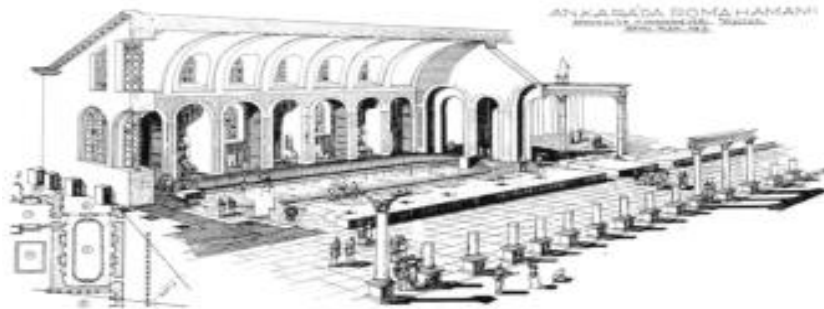
İnsanların sohbetler ettiği, sosyalleştiği, filozofların tartışma sahaları haline gelen hamamlarda aynı zamanda sportif faaliyetler yapılmıştır. Mimar Sergius'un da katkılarıyla yaygınlaşan hamamların çeşitli bölümleri de gelişerek birtakım yenilikleri de bünyesinde barındırmıştır.

Hamamların önünde etrafı çoğunlukla sütunlu revaklarla çevrili bir avlunun varlığı görülür. Bu avlularda, spor oyunları ve pek çok müsabakanın organize edildiği görülür. Ana girişten soyunma alanı olan Apoditeriuma girilir ve soyunma bölümünden içerisinde yüzülebilecek büyük boyutlarda bir havuzu olan ve hem soğuk su imkânı bulunan bir yıkanma alanı olan Frigidariuma geçilir. Bu bölümden ise ılık suyun olduğu Tepidarium bölümüne ve buradan de asıl sıcak kısım olan Caldarium bölümüne geçilir(Ertuğrul, 2009).

2. ROMA HAMAMLARI HAKKINDA GENEL BİLGİ

Banyo ihtiyacının da ötesine geçen Eğlence açısından kullanılan bu mekân vücut bakımı, masaj gibi kişisel ihtiyaçlara cevap verirken, sosyal bir alan olmakla beraber iş görüşmelerinin dahi görüşüldüğü bir kulüp ya da dernek gibi işlevde görmüştür (Yegül, 2003).

Hamamların kitaplık ve konferans verilen salon ya da bazen gösteri salonu olarak kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca yiyecek ve içecek olarak şarap satan satıcıların varlığı da bilinmektedir. Yıkanma faaliyetinin ardından yapılan şölen etkinliği ya da toplantılar sonrasında şiir ve müzik ile beraber yemek ve şarap tadımı yapılmaktaydı (Say Özer 2011) Roma hamamlarına bir örnek teşkil eden ankara hamamı aşağıdaki resimde görülmektedir (Resim 1).

Resim 1: Roma Hamamı Ankara (Ürük, 2016)

Roma dünyasında öğleden sonrası ve akşam serbest vakitlerdir. Öğle yemeğinin ardından dinlenmeye geçen Romalılar bu vakitler ile akşam arasında hamama gitmişlerdir. Hamama gitme roma halkı için bir gereksinimden çok kültürel bir aktivite haline gelmiştir. Hatta hamama gitmemek Romalı olmayan bir davranış olarak görülmüştür.

Yıkanma faaliyeti sadece temizlik için değil aynı zamanda ruhsal ve fiziksel bir dinlenme olarak işlev görmüştür. Hamamların mekânsal olarak görkemli bir görünüme sahip olması ve özellikle iç dizaynının göz alıcı görünümü ve lüks oluşuyla dikkat çekmektedir. Hamam içerisindeki çok renkli ve parlak mermerler, girift görünümdeki mozaikler ve parıldayan bir iç mekân ve heykeller ile donatılmış nişler bulunurken tonoz kubbelerin yüksek olması da dikkat çekmektedir.

Hamamların halk tarafından bu denli benimsenmesindeki en önemli nedenlerden birisi, sağlık açısından iyi geldiğini düşünmeleridir. O dönemdeki tıp anlayışına göre yıkanmak ciddi bir tedavi aracı olarak kullanılmaktadır. Sağlık ve sosyal faaliyetler dışında hamamların ekonomik açıdan büyük bir getirisi olmuştur. Hamamların sayısının fazla oluşunun altında yatan sebep kazançlı olması ile alakalıdır. Roma'ya giden birinin hamam çevresinde hamam görmemesi olası değildir.

Kar amacı güden hamamlara halkın girişi için ekonomik bir zorluk koyulmamıştır. Halkında hamamları rahatça kullanabilmesi için giriş ücretleri uygundur. Hatta bir imparator ya da toplumda ileri gelen kişilerce yapılan

hamamlarda giriş ücreti alınmamıştır. İmparator için kamusal destek sağlamak isteyen imparatora olan yakınlığını artırmak onun gözüne girmek isteyen kişiler için hamam yaptırmak iyi bir fırsattır.

Hamamlarda sınıf farkı yoktur. Kadın ve erkekler genellikle ayrı hamamlar kullanır. Hamam girişleri de bunu destekleyerek birçok girişi kapısı yapılmıştır. İki farklı cinsin farklı yerlerde yıkanması onları farklı konfor çeşitlerine itmemiş aynı koşullarda temizlik ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Genelde büyük hamamlarda bile kadın erkek hamam girişi ayrımı farklı seanslar verilerek uygulanırken İmparatorluk hamamlarında bağımsız birimlerde hamamlar yapılmıştır.

Kadın ve erkeklerin farklı seanslarda girmiş olduğu hamamlarda kadınlar sabahları girerken erkekler öğleden sonra girmişlerdir. Zenginlerin hamama köleleri ile beraber gelmesi ve hamamda onlardan hizmet beklemesi durumundan dolayı büyük hamamlarda köleler için ayrı giriş kapıları mevcuttur (Ürük 2016).

Yıkanma öncesinde biraz egzersizler yapılan palaestra'da bazen top oyunları oynanır, güreş yapılırdı. Bu aktiviteler için kapalı ve açık alanlar bulunurdu. Antik Yunan kültüründe egzersiz yapmakla ilgili veri yoktur. Yapılan güreş ve top oyunları dışında yüzmede önemli bir faaliyet olarak yerini korur. Atlet eğitiminin verildiği gymnasiumlar'da havuzlarda bulunmaktadır. Yıkanma işlemi ılıktan sıcağa doğru devam etmek genellikle sırasıyla tepidarium denilen ılık oda ve caldarium adında sıcak odaya girilirken frigidarium da soğuk su banyosu yapılabilmekteydi. Laconicum adlı yerde ter atılabilirken yağlı masajlar, kuru buhar odaları ve bazı unctorium, aleipterion ve destrictarium adındaki özel odalarda da zaman geçirilmekteydi (Say Özer, 2011).

3. HAMAM İNŞASI İÇİN UYGUN MEKÂN GEREKSİNİMİ

Hamam inşasında yer planlaması oldukça önemlidir. Hamam için önem arz eden en mühim gereksinim hamamın sıcak bir alana kurulmasıdır. Kuzey ve kuzeydoğu rüzgârlarından uzak bir alanın varlığı hamam inşası için olması gereken bir ayrıntıdır.

Hamamın bölümlerinden olan caldarium ve tepidarium bölümleri mümkün olduğunca güneybatı yönünden ışık görmelidir. Yerleşim koşulları bu duruma elverişli değilse en azından güneyden ışık alması sağlanmalıdır. Öğlen ve Akşam arasındaki zaman dilimi hamama en çok ihtiyaç ve talebin olduğu vakitlerdir.

Mimaride dizayn edilen yerin m² lerinin belirlenmesiyle alan ihtiyacı anlaşılır. Hamam dizaynı içinde aynı şey geçerlidir. Öncelik kullanılacak alanın boyutunun hesaplanması gerekir. Vitruvius ise hesap uzunluklarının sınırları ne kadarsa, bu sınırların üçte biri çıkarılıp kurna ve havuzun nişleri hariç olmak üzere genişliğinin verilmesi ile tarif etmektedir. Hamam yapılacak mekân için ikinci önemli gereksinim ise su ile mekan ısısının sağlanmasıdır.

Roma hamamlarında uygulanan ısı ihtiyacının sağlanması mimaride oldukça etkin olmuş ve tüm Akdeniz hamamlarında aynı teknik uygulanmıştır. Su ihtiyacının karşılanması haricinde suyun ısıtılması da önemli bir noktadır. Isıtılma işleminde kullanılacak yakıt başta kömür mangallarından sağlanmıştır. Sonrasında MS.1 yüzyılda alttan ısıtmaya geçilerek "hypocaust" denilen sistem ve kazanların kullanımına geçilmiştir. Burada ise yakın olarak odun tercih edilmiş ancak bu devlet hamamlarında maliyet oluşturmazken özel bireysel yapıdaki hamamlarda büyük maliyetlere neden olmuştur.

Hypocaust'un klasik dünyadaki en belirgin örnek verdiğimizde Pompeii'deki Stabia Hamamları ile Olympia'daki hamamlar söylenebilir. Bu hamamlarla alakalı Vitruvius'un yapılarılarından yıllar sonra bu örneklerle ilgili çeşitli teknik açıklamalarda bulunmuştur. Sitemin ne kadar kusursuz çalıştığını aktarmıştır. Hamamdaki caldarium ve tepidarium bölümlerinde aynı ısı ayarlarının kullanılması gerektiğini anlatan Vitruvius hypocaust sisteminin asma zeminlerinin inşa şekliyle bahsederken bu hususlara dikkat çeker.(Gürkan, 2021)

Prefurniuma yani ısı kaynağının asma zemine sıcak havanın gezebileceği noktaya doğru eğimli olması gerekmektedir. Hypocaust bölümünde ısıya dayanıklı olan ateş tuğlalarının kullanılması kesinlikle gereklidir. İtalyan literatüründe geçen "suspensura" özelliklerinden kaynaklı asma katın oluşması sağlanır. Roma'nın imparatorluk dönemi içerisinde pek çok hamam yapısı inşa edilir.

En mühimleri de Caracalla, Constantinus, Titus ve Diocletianus'tur. Stabia Hamamı ise Pompei'de ki önemli bir hamam yapısıdır. Hamam da yapım aşamasından daha sonra eklenen kısımlar bulunmaktadır. Önemli bir özelliği ise karşıt cinsiyetlerin ayrımının yapılmış olması ve bu şekilde iki bölüme ayrılmasıdır. (Gürkan, 2021)

4. HAMAM'IN BÖLÜMLERİ

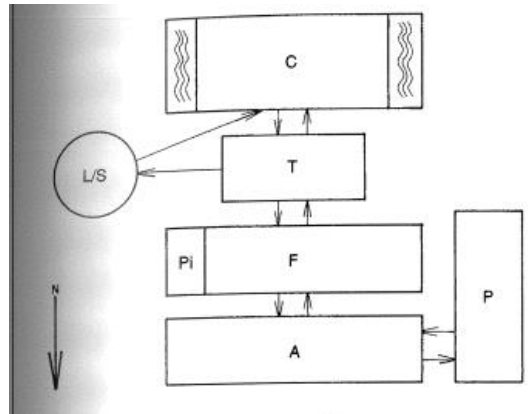
Hamama gelir gelmez kişinin yapacağı ilk iş soyunmaktır. Farklı hamam tiplerinde bile bu görülür ve bunun için bir alan ayrılır. Roma hamamlarında bu faaliyeti gerçekleştirmek için apodyeterium adı verilen özel bir oda bulunmaktadır (Ürük, 2016). Apoditerium için örnek verebileceğimiz görüntü aşağıda verilmiştir (Resim 2).

Resim 2: Herculaneum'daki Forum Hamamlarının Kadınlar Bölümü Apoditerium Örneği

Ahşap dolapların nişlerin ve sandıkların bulunma sebebi odada kıyafetler ve özel eşyaların korunması ve saklanması adınadır. Daha az konforlu hamamlarda ise ahşap askı ve kancalar kullanılmaktadır. Çünkü halk hamamlarında görülen hırsızlıktan dolayı bu özel eşyaların mahafazası önemlidir (Ürük, 2016).

Kölelerin hamamdaki bir işlevi ise sahipleri hamamdayken onların özel eşyalarına sahip çıkmak olmuştur. Romalılar Yunanlılar gibi çıplak spor yapmak ve yıkanmaktan yana olmasalarda sokak kıyafetleri ve ayakkabı ile de hamamda bulunmaya karşıydılar (Ürük, 2016). Hamamlarda genelde kullanılan plan aşağıdaki ektedir (Resim 3).

Resim 3: Roma Hamamlarında Yaygın Kullanıma Göre Hamam Bölümleri (Mert, 2009)

Hamam yapılarının içindeki bölümlere bakıldığında Apodyterium, hamama girilmeden önce soyunma ve elbiselerin bırakıldığı kıyafetlerin değiştirildiği soyunma odası işlevi görmektedir (Başaran, 1997). Büyük hamamlarda ise pek çok apodyterium. Hatta bu apodyteriumlardan bir tanesi kışın ısıtılarak kullanılabilir (Coşkun, 2004).

Frigidarium ise hamamın en soğuk bölgesidir burada soğuk yıkanma faaliyeti gerçekleştirilir. Tepidarium bölümünde orta dereceli ısıtılmasıyla ılıkılık olarak kullanılmaktadır bu bölümde vücudun terlemesi sağlanır ve masaj uygulanır. Sudatoriumda terleme ile alakalı işlevi olan buharlı bir terleme odasıdır. Laconicum'da da yine buharla terleme uygulanır ancak burası kuru-sıcak bir odadır. Odanın genel görünümü de kubbeli ve daire görünümlüdür.

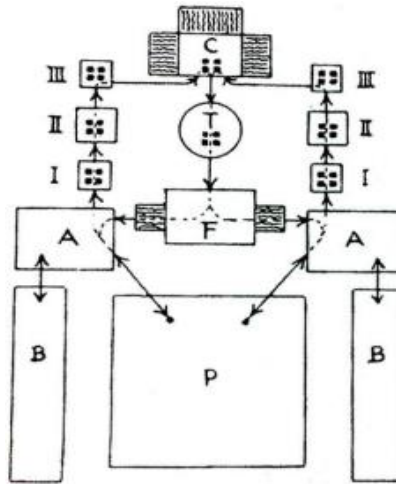
Hamamın en sıcak bölgesi olan Caldarium ise sıcak suyun ve sıcak su havuzunun olduğu bölümdür. Burada nişler oturmak için alanlar ve banyolar bulunmaktadır. Aleipterion/ Destructarium/ Unctorium olarak isimlendirilen hamamlarda ise sıcak yağ ile masaj yapılmaktadır. Heliocaminus adı verilen mekânda ise hamamlarında güneş banyosu için özel hazırlanmış bir mekân bazı roma hamamlarında görülmektedir. Bu salonlar güney ve güneybatı yönüne dönüktür ve camsız çok geniş pencereleri vardır. Palaestra'da ise bazı sporsal faaliyetlerin sürdürülmesi için çevresi revaklar ile çevrelenmiştir. Antik Yunan'daki Gymnasium'a benzemektedir (Başaran, 1997).

Isı elde etmek için supensura adı verilen kısa tuğla dikmelerin arasından duman veya doğal kaynaktan gelen sıcak suyun dolması ile beraber yapılırdı. Roma Ordusunun kazandığı topraklarda sıcak su kaynaklarının varlığına göre yeni kaplıca mekânları inşa ettiği bilinmektedir.

Kaplıcaların doğal su kaynakları olan yerlere inşası ve doğal suyun sağlık açısından faydalı olduğu düşüncesinden dolayı yorgun ve yaralı askerler için hem tedavi hem eğlence anlamında bir sosyal aktivite mekânı haline gelmiştir. Hamamların devlet tarafından denetim altında tutulması dışında lağım ve kanallarda denetlenmiştir. Hamamların sağlıkla olan bağı da göz önüne alındığında özel muayene odaları da hamamda yerini almıştır (Önal, Başıbüyük, Gölbaş, 2017).

5. ROMA HAMAM MİMARİSİNİN TİPOLOJİSİ

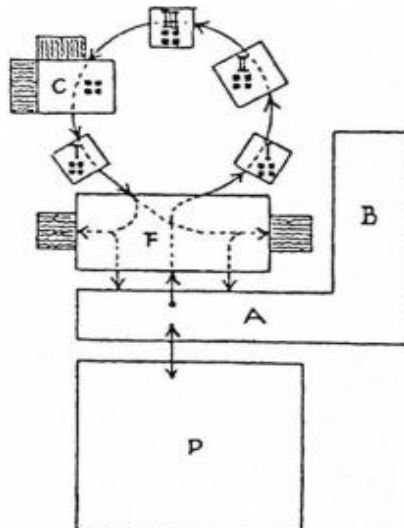
Roma hamamlarında iki tip hamam tipi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi “Simetrik Plan” ikincisi ise “Asimetrik Plan” dır. Simetrik Plan tipinde pek çok oda ve salonunda beraberinde de ana eksen üstünde bir ayna yansıması şeklinde görülmekteyken tur ana sıcak hamam özelliği taşıyan caldarium’un da son bulur. Bu tip mimari plan kuruluşu büyük çaplı hamamlarda uygulanmaktadır (Ürük, 2016). Simetrik plan örneği aşağıdaki ekte görülmektedir (Resim 4).

Resim 4: Simetrik Hamam Planı (Ürük, 2016)

İmparatorluk hamamlarında da görülmekte olan simetrik planın aynı zamanda kültürel bir yönünün olduğunu kütüphaneler, toplantı salonları, bahçeler, sütunlu yollar kanıtlar niteliktedir. Planın bu entelektüel işlevi ise Antik Yunan’da görülmüş olan gymnasium ile benzer durmaktadır (Ürük, 2016).

Asimetrik Plan’a göre ise daha küçük boyutlara sahip hamamların pek çoğunda ve kentlerde genel olarak sık görülen küçük hamamlar da görülür. Bazen bu model için Ponpei Tip’de denmektedir. Bu tip planın ilk olarak MÖ. 2. Yüzyıl başlarında Campania ‘da görülürken en erken örnekleri ise Stebia hamamıdır. Stebia’nın Pompei’de olması ayrıntısında gözden kaçmamalıdır. Özel olarak villa ve evlerin hamamlarında da bu plan görülebilmektedir (Ürük, 2016). Asimetrik hamam planı örnek şeması aşağıdaki ekte bulunmaktadır (Resim 5).

Resim 5: Asimetrik Hamam Planı (Ürük, 2016)

Roma hamam tipolojisine baktığımızda sıra tipi, halka tipi, çift tesisler, dolaşımı iç kısmında ikiye ayrılanlar ve yarı simetrik karışık tip, bazı odaları çift olanlar, imparatorluk küçük hamamları, imparatorluk büyük hamamları sayılabilir.

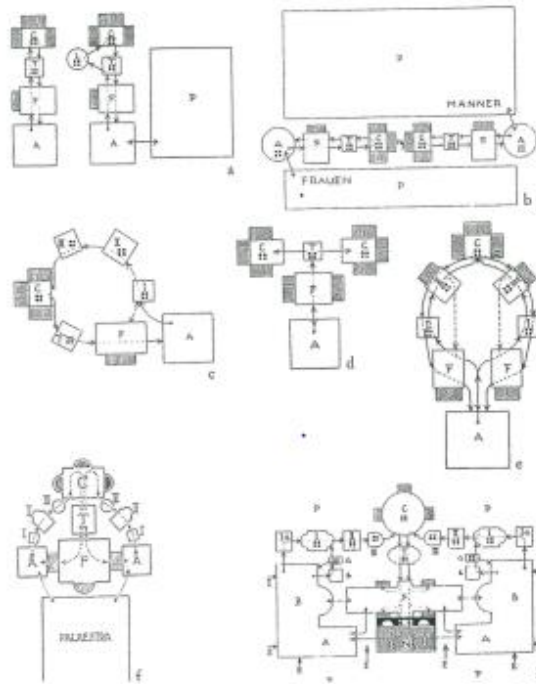
Sıra Tipi'ne baktığımızda hamamlarda plan Palaestra, apoditerium, frigidarium, tepidarium , laconicum ve caldarium olarak yapılmıştır.

Halka Tipi'nde ise hamamdaki odaların halka biçiminde sıralanması ve bitişinde ise başlangıç noktasına dönüldüğü görülmüştür. Bu düzeneğe göre apoditerium I,II,III ve caldarium, tepidarium, frigidarium, apoditerium odaları olarak bir dolaşım içindedir.

Çift Tesisler tipolojisinde her iki kenardan da hamama giriş mevcuttur. Apoditerium, frigidarium, tepidarium, caldarium bölümlerinden ikiser tane yapılmıştır. Bu düzenekte kadınlar ve erkekler aynı hamamı kullanmakta ancak buna rağmen birbirlerini hiç görmemektedirler.

Dolaşım İç Kısmında ikiye ayrılanlar tipolojisine göre palaestra ve apoditerium bölümleri beraber ortak kullanıma olup, apoditerium'un her iki tarafında bulunan frigidarium'lar ile bağlantı kurulur. Böylece iki ayrı yol kullanılarak caldarium'a gelinir. İç bölüm de kalan frigidarium'dan hamamın diğer kısımlarına geçiş yapılır. Dönmek için ise aynı odalardan geçilir.

Yarı Simetrik Karışık tip de ise palaestra, apoditerium ve frigidarium simetrik olarak yerleşir. Frigidarium'un kenarından hamama geçiş fırsatı sağlarken diğer tarafından ise hamamdan çıkmak için kullanılmaktadır. Frigidarium'un servis alanına dolaşma imkânı sunarken caldarium'a da gidilebilmektedir. Geri dönmek isteyen kişi ise sırasıyla caldarium ardından tepidarium ve frigidarium'a geçerek apoditerium'a varılarak çıkışa ulaşılır. Hamamların tipolojisini genel olarak görebileceğimiz görsel örnek aşağıdadır (Resim 6).

Resim 6: Roma Hamamları Tipolojisini Gösteren Bir Şema (Mert, 2009)

Bazı Odaları Çift Olanlar 'da ise apoditerium, frigidarium ile beraber servis odaları da ortak kullanımdadır. Yıkanmak için ayrılan kısımlar çift olarak yapılır. Her iki başından da yıkanma odalarına geçiş yapılabilmektedir. Hamam içerisinde servis alanı dışında yıkanmaya gelen misafirler birbiri ile karşılaşmamaktadırlar.

İmparatorluk Küçük Hamamları tipolojisinde palaestra, frigidarium, frigidarium'un iki tarafında konumlandırılan apoditerium, apoditeriumlardan yapılmış olan çift servis odalarına ayrı geçilirken ortak kullanım yapılan caldarium düzenlenir. Geri dönmek için yine aynı şekilde odalar tersten dolanılır. Son durak ise palaestra'dır.

İmparatorluk Büyük Hamamlarında birbiri ardına simetrik konumlanan yıkanma ve servis bölümlerini içine almaktadır. Ortak kullanım bu tipteki de vardır. Palaestra ve basilika thermanum bu kullanım içinde sayılmaktadır. Basilika ile bağlantı sağlanarak Apoditerium'dan servis alanına ve caldarium'a geçilerek birbirini görmeden iki taraftan ayrı ayrı geçilerek hamam turu bitirilmiş olur. Üçüncü bir turlama seçeneği ise iki

apoditerum arasındaki frigidarium'dan orta kısma geçerek tepidarium ve caldarium 'a ulaşmak olur. Üç farklı seçenek sunan bu tipolojide amaç kalabalıkların birbirine karışmasına engel olmaktır (Mert, 2009)

6. HAMAM PLANLAMASINDA BİR ÖRNEK KAUNOS ROMA HAMAMI

Roma hamamlarının konum olarak en sıcak bölgelerde kurulması onları ekolojik bir ortam haline getirmiştir. Güneşi aldığı yön mekânın ısı düzeyini yüksek tutması açısından seçilerek hamam yapısı inşa edilirdi. Bu yön doğrultusunda en makul olan güneybatı konumunu seçmek olmuştur. Bu bakış açısıyla kuzey ve kuzeydoğu yönleri tercih edilmemiştir.

Hamamdaki konumun denize karşı olması ona ekstra olarak manzara konforunu sağlama imkânı da vermiştir. Banyo yapanlar geniş pencerelerden ışığı alırken bir yandan da manzara ile ruhsal dengelerini pozitif anlamda tatmin etmişlerdir.

Kaunos hamamında da güneybatı köşesinin tercih edilmiş olması hamamın sıcak köşesi olan calidarium'un tam olarak ısı açısından sıcak köşede kalması soğuk köşe olan Frigidarium'un ise yine bulunduğu açıdan soğukta kalması ve ılık köşe olarak kullanılan tepidarium mekânının ise ortaya denk düşmesi ile ılık kalma imkanı daha rahat sağlanmıştır (Say Özer 2011). Bahsedilen Kaunos Hamamını görebileceğimiz görüntü aşağıdadır (Resim 7).

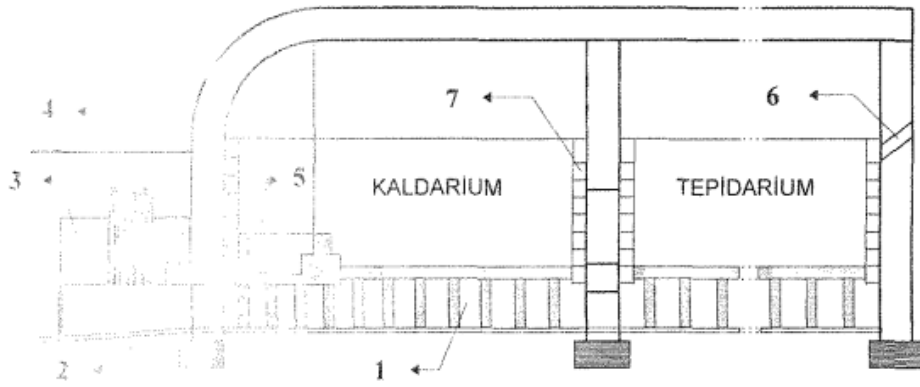
Resim 7: Kaunos Hamamı (Say Özer, 2011)

Hamam da uygulanan plan ise simetrik düzendedir. Palaestradan hamamın ana binasına gidenler sağ tarafta ve sol tarafta görülen toplantı ve sporsal aktivitelerin yapıldığı ambulacrum odalarına girebilmektedir. Daha sonra kıyafetlerin değiştirildiği ve saklanabildiği apodyteriaya ve frigidariuma gitmek buradan sağlanabilmektedir. Ambulacrum'un merkezinde kalan frigidarium denilen hamamdaki soğuk banyo işlevi gören havuzdur. Terleme odası ise bu hamamda Frigidarium ve caldarium ortasında kalmıştır.

Laconicumun duvarları tavana kadar mermer ile döşenmiştir. Ortam nemli olacağı için sıvalı bırakılarak nemi emmesi sağlanmıştır. Tavanı ise kubbe biçiminde yapılmıştır. Ilık banyo işlevi gören Tepidarium caldarium ve ambulacrum arasında bulunmaktadır. Yerden ısıtılmalı olan hamamda döşeme izlerinden kaynaklı olarak ısıtma biçimi belli olmamaktadır.

Roma hamamlarının en sıcak odası olarak bilinen caldarium dikdörtgen bir biçimde yapılmıştır. Üç tane kapsı bulunan bölümün iki kapısı ılık banyoya diğer kapısı ise terleme odasına açılmaktadır. Tonozlu yapıda olan üç pencerede güneş alırken manzarayı da misafirlere sunmaktadır (Say Özer 2011).

Hamamlar bilindiği üzere sıcak su kaynaklarına yakın yerlerde kurulur. Ancak hamama ihtiyaç ve talebin çoğalmasıyla sıcak su kaynaklarına yakın olmayan hamamlarda kurulmaya başlanmıştır. Sıcak su kaynaklarına uzak kalan hamamlarda sıcak su taşınma ihtiyacını karşılamak adına yeni teknikler kullanılması tercih edilmeye başlanmıştır. Sıcak suyu sağlamak için suyun ısıtılması ve sıcak suyun taşınması düşünüldü. Bir roma hamamı olan Caracalla Hamamı'nda su ihtiyacını karşılamak için 90 km uzaklıktaki bir kaynaktan su taşınarak karşılanmıştır (Say Özer, 2011). Bahsi geçen bölümlerden caldarium ve Tepidarium odalarını aşağıdaki planda görebilmekteyiz (Resm 8).

Resim 8: Caldarium ve Tepidarium Örneği

Hamamların ısıtılmasında “hypokaust sistemi” uygulanmıştır. Roma tarih yazıcılarından Vitruvius’a göre hypokaust sistemi Sergius Orata’nın icadı olduğunu söyler. Normalde bu konu hakkında Sergius Orata’nın sistemi onun bulduğuna ile alakalı bir kaynağa rastlanmaz. Ancak bu sistemin varlığının hellenistik dönemden beri bilinmesi ve Sergius Orata’nın bu sistemi bulan kişi olmasa da muhtemel olarak sistemi geliştirip uygulayan kişi olduğu kabul edilmektedir (1997). Hypokkaust sistemine örnek verebileceğimiz görüntü aşağıda ektedir (Resim 9).

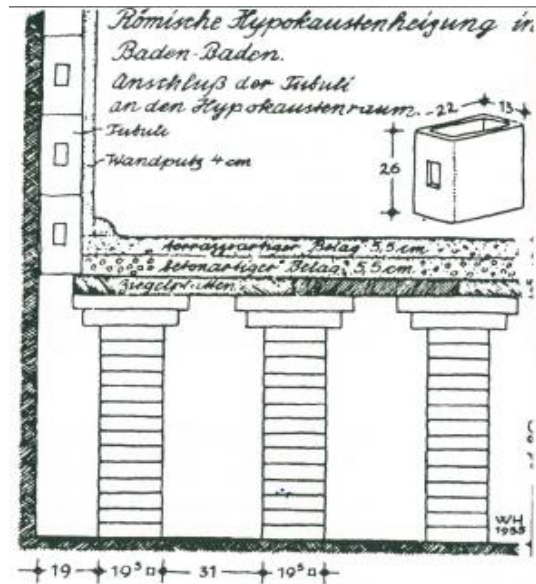

Resim 9: Roma Hamamı Hypokkaust Sitemi (Mert, 2009)

Hypocaust kelime anlamı alttan ısıtan yer demektir. Izgara düzen içerisinde 60 cm ya da 170 cm yükseklikte tuğlalardan oluşan kolonların 20 ya da 40 cm kalınlıktaki döşemeyi yükseltir. Tuğlalar çoğunlu olarak kare ve ya daire kesitlidir. Külhanlar döşeme altından geçerek üst mekânı ısıtırlar. Tam bu noktada sıcaklık 100 derece olur. Elde edilen sıcak hava baca yardımı ile duvar aralarından mekânların içine doğru gelir. Bu tür ısıtmanın roma evlerinde de uygulamaya geçirildiği bilinmektedir (Say Özer, 2011).

Praefurnium’da ağaç ile kömürün yakılması ile meydana gelen ısının tüm hypokaustum alanına yayılması ile odalar ısıtılmış olur. Eğer zeminden yukarıya yani bacaya kadar bağlantı varsa ısıtma iyidir. Bu bağlantıyı silindirik pişmiş toprak borular ile sağlamak mümkündür. Bu sistemin ismi tubulidir. Hypokaustum ile tubili sistemiyle tüm odaların ısı dengesi ayarlanmıştır.

Çok ısının gerekli olduğu odalarda küçük ayaklara sahip levhalar duvar kısmına eklenerek sıcak havanın mekânda daolaşması sağlanır. Sıcak havanın duvarlarda bulunduğu Pompei Stabian Hamamlarının ilk kez MÖ. 1 yüzyılda caldarium da görüyoruz (Mert, 2009). Tubili ve hypokaustum sistemlerini görebileceğimiz görüntü aşağıda ekte bulunmaktadır (Resim 10).

Resim 10: Tubili ve Hypokaustum Sistemlerinin Kesit Çizimi (Mert, 2009)

Praefurnium yani ocak alçak duran bir tuğla kemerde ısı verilerek odaya direkt olarak açılan bir düzendir. Ateşi bahsedilen kemerin önünde ya da çıkıntı oluşturan duvarlar arasında ısı verilerek yakılırdı. Bu işlemde kullanılan yakıt odundur. Eğer hamam küçük çapta değil büyük boyutlardaysa bahsi geçen praefurnium birden fazla kullanılırdı.

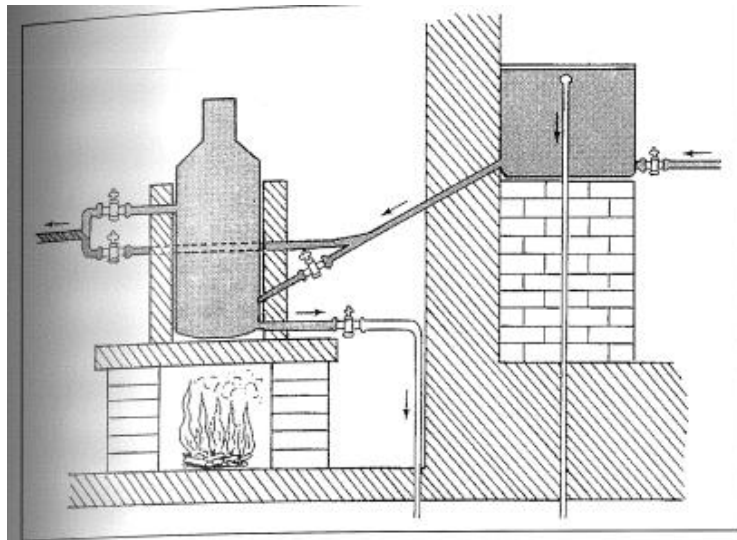
Praefurnium'un yakınlığında üç adet kazan yerleştirilir bu kazanlar bronz ya da bakırdan yapılmıştır. Amaç havuz ile diğer mekânların içerisine sıcak su sağlamaktır. Podyum üstünde duran soğuk su kazanının ısıtma kazanına bağlı üç tane kurşundan boru ile sağlanır.

7. ROMA HAMAMLARINDA ISITMA MALİYETİ

Roma hamamlarında balneaticum ismi verilen giriş ücreti alınmıştır. Erkek ve kadınların ödedikleri ücret aynı değildir. Erkekler dördte bir as alınırken kadınlardan 1 as alınmaktadır. Hamamda ücret ödemediği yıkanan kesim vardı. Bu grup içerisinde çocuklar, imparator köleleri, askerler ve yardımcı mensuplar ve onların tanıdığı köleler ücret ödemediği yıkanmaktaydılar.

Hamamların devlet idaresi altına alınmasının sebeplerinden en mühimi ısıtma maliyetinin yüksek fiyatlara denk geliyor olmasıdır. Halka açık hamamların toplanan gelirinin üçte ikisi yakıt için kullanılmaktaydı.

Odun fiyatının yüksek olduğunu bazı karşılaştırmalar yaparak düşünebiliriz. Örneğin 166-188 kadar litre buğday bir ton yakıt ile eşdeğerdir. 1200 kilo odun yani bir vagon kadar 150 denarius, 400 kilo odun yani hayvan yükü ile hesaplırsak 1 katır yükü odun 30 denarius'a pazarlanmaktadır. Fiyatlara bu şekilde bakınca 1 ton odun 125 denarius'tan satılmaktadır (Mert 2009). Roma hamamlarında uygulanan sıcak su temini hakkında aşağıda resimden bilgi alabilmekteyiz (Resim11).

Resim 11: Roma Hamamlarında Sıcak Su Temini (Mert, 2009)

Erkek müşteriden alınan ücretin 1 denarius'a denk gelmesi ve 1 ton odun masrafının kapanması için tam olarak 5000 erkek müşteri hamama giriş ücreti ödemelidir. Aynı hesabı kadın müşteriler içinde yaptığımızda erkeklerin yarısı ya da kadın yanı 2500 kadın 1 ton odun ücretini karşılayabilmektedir. Pompei'deki Stabian Hamamında yapılan incelemeye göre saatte 7 kiloluk ısı için 35 kg odun tüketildiği hesaplanmıştır. Odunların hamamdaki verdiği ısı sudatorium ve caldarium'da 48,9 derece iken tepadarium'da 28 derecedir (Mert 2009).

Hamamların güneşin doğuşundan günümüz saatiyle saat 21.00 kadar yaklaşık olarak hamamın 15 saat boyunca açık olduğu bilinmektedir. Hesaba göre 1 saatte yakılan odun miktarı en sıcak odayı dahi ısıtması için 617,4 kg'ı bulmalıdır. Hamamın günlük yakıtı hesaba katıldığında ise 2440 erkek müşteri ya da 1220 kadının hamama gelmesi gerekmektedir. 18.510 kg ise hamamın bir ay içerisinde tükettiği odun miktarına tekabül etmektedir. 222.120 odunda yılda harcanmaktadır. Hamamın yıllık yakıt ücreti ise 21.960 denarius'tur.

Erkek ve kadın müşteri sayısını yıllık olarak baktığımızda bu hesaba göre 439.200 kadın 878.400 erkek müşteri gelmektedir. Erkekler hamama öğleden sonra gittikleri ve 7 saat boyunca hamamın onlara tahsis edilmiş olması dâhilin de saat başı 348 erkek müşteri etmektedir (Mert, 2009).

Hesaplara göre 5.8 dakika yıkanmak için düşen süredir. Bu süreye göre hamama gelen kişi hiçbir şey yapmadan yıkanıp hemen çıkmalı ki yeni kişiye yerini bıraksın ancak bu durumda imkânsız görünmektedir.

Hamama gelen bazı kesimden ücret alınmaması da hamamın maliyetini çıkarmasını da zorlaştırmaktadır. Maliyetin yüksek olması ve hamamın kendi döngüsünde bunu karşılayacak gücünün olmaması, devletin hamam için sübvans uygulaması gerekmektedir. Hamamlarda giriş ücretlerinin ucuz olması, devletinde hamamlara destek çıkması onun koruyucu pozisyonunu yüceltir. Böylece devlet kâkışıyla hamamlar halkın karşılayabileceği ücretlerde olur (Mert, 2009).

8. ROMA HAMAMLARI İLE ALAKALI TERİMLER

Aedicula: Küçük bir tapınaktır. Klasik mimaride ise bir çift sütün ile destek sağlanan ve tipik bir heykel yapısını destekleyen nişler.

Aleptarium: Hamamda müşteriye yağ sürülen oda.

Apoditerium: Hamamdaki soyunma için ayrılan bölüm.

Aquaduct: Şehirde su taşıyan su kemerlerine verilen ad.

Aquari: Suyun teminini sağlayan köleler.

Asklepieion: Roma'da sağlık tanrısı adına yapılan birtakım dini ritüellerin yapıldığı hamamlar.

Balnea: Halk hamamlarına verilen isim.

Balneaticum: Hamama giriş için verilen ücret.

Baptisterum: Hıristiyanalarda vaftiz yapılan banyo.

Caldarium: Sıcak suyun ve sıcak su havuzunun olduğu bölümdür.

Castellum: Suyun akışını farklı yerlere aktarmak için yapılan su dağıtım kuleleri.

Cerona: Güneş öncesinde vücut için kullanılan krem.

Cinstus: Hamamlarda kullanılan bir çeşit mayo türü. Toga'nın altına giyilir.

Curator Agaurum: Su şebekesi yöneticisi olarak bilinir.

Districtarium: Vücutta ki istenmeyen tüylerin alındığı oda.

Dromos: Roma hamamlarındaki palaestra kısmındaki koşu yoluna verilen ad.

Elaeoesium: Hamamdaki kutsal ya odasına denir (Mert 2009).

Endromis: Kalın kumaştan yapılan hamam çizmesi.

Ephebeum: Gymnasiumdakilerin odası.

Familia Aquarum: Suyun temininin sağlanması için çaba gösteren herkes.

Frigidarium: Hem soğuk su imkânı bulunan bir yıkanma alanı.

Gymnasium: Zihinsel eğitiminde verildiği ancak bedensel eğitimin ön planda tutulduğu okul.

Haypokaussis: Hamamlarda kullanılan yerden ısıtma sistemine denir.

Lucanicum: Buharlı alan olan bir nevi solaryum işlevi gören oda.

Lautron: Grekçe de banyo anlamına gelir, hamam kelime anlamı da vardır.

Lupanar: Genelev anlamı taşıyan yer.

Natatio: Hamamların açıklığındaki büyük yüzme havuzudur.

Palaestra: Etrafı sütunlarla çevrili olan dört köşeli avlu.

Praefurnium: Hamamda ateşin yakıldığı ocak, külhan.

Schola Labri: Caldarium'da ki niş içerisindeki sıcak su havuzlu yarım daire nişler.

Situla: Su doldurma amaçlı kullanılan kova.

Solarium: Güneş banyosu için ayrılan alan.

Strigilis: Vücutta bulunan kirin ve yağın vücuttan atılması amacıyla kullanılan ucu kıvrık metal çubuklar.

Tegula Mammata: Hamam duvarlarını ısıtmak için kullanılan dört köşesi çıkıntılı kiremitlerdir.

Tepidarium: Orta dereceli ısıtılmasıyla ılıkılık olarak kullanılmaktadır bu bölümde vücudun terlemesi sağlanır ve masaj uygulanır.

Testudo: Kaplumbağa zırhı gibi duran içerisinde su ısıtılan kazana verilen addır.

Therme: Roma İmparatorluk döneminde hamamlar verilen isim.

Therma Lautra: Ilık banyoya grekçede bu isim verilir.

Tintinnabulum: Hamamda zamanı gösteren saat, çan.

Tubuli: Duvarda ısıtma borusuna verilen isim (Mert 2009).

KAYNAKÇA

- Acarkanlı. E. (2020). Roma Dönemi Mimarlığı Anadolu'da Hamam Mimarisi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Adıbelli. I.A. (2020). Tarsus Roma Hamamı Geç Antik Opus Sectile Döşemesi. JMR. 13,51-71.
- Baykan, D. (2012). Roma Dönemi Tedavi Mekanları, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Yayınları, 3, 43-49. Edirne.
- Coşkun. A. (2004) *Salamis Antik Kenti Roma Hamamı*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Ertuğrul. A. (2009). *Hamam Yapıları ve Literatürü*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7, 13.
- Gürkan, T. (2020). Tyana Antik Kenti Roma Hamamı Kazılarında Bulunmuş Taş Malzemeler, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Konya.
- Jarcovic. M.A. (2012). The Social Role Of Roman Baths In The Province Of Moesia Superior, England.
- Mert . İ.H. (2009). Antik Roma Uygarlığında Yıkanma Kültürü. Sanat Galerisi Yayınları, İstanbul.
- Özköse, K. (Ed) (2017). *Antik Sarıkaya Termal Roma Hamamının Mimarisi ve Yapımında Kullanılan Doğal Yapı Taşlar*. Bozok Üniversitesi.
- S.Özer. Y. (2011). *Roma Dönemi Hamamları ve Kaunos Roma Hamamı Mimarisi*, Bilim ve Teknik Dergisi,48-53.
- Steuernagel, D. (2020). Roman Baths as Locations of Religious Practice, Urban Religion in Late Antiquity.
- Tekocak. M. (2008). *Kelenderis Liman Hamamı*, Olba, XVI, Mersin.
- Ürük, Z.F. (2016). *Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi Ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 28, 185-209.
- Yegül. F. (2003). Cilicia At The Crossroads: Transformations Of Baths And Bathing Culture In The Roman East, Olba Dergisi, VIII, 39-55.